

משנת רנ"ק והרעיון הציוני

מאת ד"ר אברהם יצחק כץ

בתקופת התחיה הלאומית והציונית. צדק פרופ' ש. שכטר, שרנ"ק היה המורה „שלימד את חכמי ישראל פיצד להעמיד את הספרות הרבנית במבחן הפקרות, וכיצד להשתמש בה, בספרות זו, למטרות לימוד ההיסטוריה... אוכל לומר בבטחון גמור, שאין לך כמעט דף אחד בספרו של רנ"ק שלא הוליד, אחר כך, מסה או מונוגרפיה או אפילו מחקר מקיף, אם כי לא תמיד נהגו זהירות להזכיר את מקור השראתם. על כן ראוי רנ"ק בצדק לתואר הכבוד שניתן לו על ידי אחד מגדולי ההיסטוריונים, שפינהו בשם „אבי מדעי היהדות“¹⁰. אבל לא זו בלבד. השפעת רנ"ק ניכרת ברעיונות משה הס, פרץ סמולנסקי, אחד-העם, י"ל גורדון ועוד. בחוברת שיצאה בווארשא בשנת 1887 בשם „ציון לנפש רבנו נחמן הפהן קראחמאל“, ציין מחבריה, שיי איש הורוויץ, שרנ"ק סלל את הדרך לפני הרעיון הלאומי, ושהוא „בורא תקופה חדשה בישראל, תקופת ההכרה הלאומית“¹¹.

ודאי אין זה מקרה שבמאָה הי"ט, בתקופת תחית התודעה הלאומית אצל עמים גדולים וקטנים כאחד, התחילו סופרים יהודים רבים לראות גם את היהדות באספקלריה לאומית. בין אלה היו קרוכמל והס שהעמידו כנגד האינדיבידואליות של תקופת ההשכלה את הקולקטיב ביום של הרומאנטיציזם. בספרו „רומא וירושלים“¹² מנתח הס בכל הבהירות את אופיה הלאומי של שאלת היהודים ומראה כי בהירות הפרט אין להשיג פתרונה, והצלת האנושות תבוא אך ורק על ידי „הירות האומות“¹³. על כן יש לשחרר את היהודים כאומה ולא רק כפרטים. פיהידים הם נוטים לאסוף את פרחי ההיסטוריה של תרבויות כל העמים, ולא לפתח את פרחיהם שלהם על אדמתם הם¹⁴. רעיון זה משתקף בשיטתו של רנ"ק הטוען שאין היהודים יכולים להגיע לשוויון אמיתי על ידי טמיעה, אבל הם יכולים להגיע אליה על ידי יצירות עצמאיות משלהם על אדמתם הם. „מקום שורש חיות הרוחני לאומה — ביהודה ובירושלים... ארץ הקודש, מרפו האומה ושרשה, ומציון תצא תורה וכל חיות רוחני לכל הגלויות בכל מועד זה ובזמן ארוך אחריו“¹⁵.

נקודת ההשקפה הלאומית מקבלת, איפוא, אצל רנ"ק אופי לאומי-תרבותי. גם הס הוא ציוני במובן הרוחני-

10) S. Schechter, *Studies in Judaism I* (1938) 67.
11) ש"י איש הורוויץ, „ציון לנפש רנ"ק“, ווארשא תרמ"ז, עמוד כ"ד.
12) משה הס, „כתבים ציוניים ויהודיים“, ירושלים תשי"ד, שמו של קרוכמל מוזכר במכתב השמיני, עמוד 65.
13) הס, עמוד 46; מונה"י, שער ו', עמוד כ"ט; שער ח', עמוד מ"ד.
14) הס, עמוד 35.
15) מונה"י, שער י', עמוד ס"ב; שער י', עמודים ס"ו, ע"ה.

במסָה על „נחמן קרוכמל והאידיאליסטים הגרמניים“¹, הדנה ברעיונות-היסוד המשותפים לקרוכמל ולפילוסופים האידיאליסטיים הגרמניים, הדגיש פותב הטורים האלה, כי בעצם קיומם של רעיונות משותפים אין בשום פנים ראיה להשפעה ישירה על קרוכמל מצד וויקו או היגל, לסינג, הרדר ועוד². מטרת משנתו של רנ"ק היא הבנה היסטורית וביסוס מחשבתי של היהדות, ולמרות העובדה שבשיטתו של היגל ואחרים ישנם רעיונות משותפים לרעיונות ב„מורה נבוכי הזמן“³, כמו חלוקת תולדות כל עם ועם לשלש תקופות: צמיחה, מפעל וכליון, אין זה מוכיח שרנ"ק קלט את תורת היגל וסיעתו וסיגל אותה לצרכי מטרתו האמורה, כדי להסביר על פיה את מהותה ודרך התפתחותה ההיסטורית של היהדות. הרעיון ההיגלי על המחזור המשולש שכל עם ועם עובר בו מצוי גם בתורתו של המדינאי וההיסטוריון הפולני תאדיאוש צ'אצקי (1765—1813)⁴. בספרו „על החוקים הפולניים והליטאיים“, שהופיע בשנת 1800, מייחס צ'אצקי את המחזור המשולש הן לאומה והן ללשון⁵. כמוהו רואה גם רנ"ק במועד ההיתוך והכליון: „התנבלות המלכות“, „תאווה לסדרים חדשים בשינוי מנהגו של עולם“⁶ ו„עיוות הדינים“⁷. צ'אצקי, שהיה מחסידי אומות העולם, השפיע השפעה עצומה על משפילי יהודי פולין והשקפותיו הגיעו בלי ספק לרנ"ק, בדרך ישרה או על ידי מנדל לפין⁸ ומשכילים אחרים⁹.

במאמרי זה רוצה אני לדון ביחוד על השפעת הספר „מורה נבוכי הזמן“ של רנ"ק על הוגי הדעות היהודים שבאו אחריו. רעיונותיו של קרוכמל חוזרים ומופיעים

1) Abraham I. Katsh, „Nachman Krochmal and the German Idealists,“ *Jewish Social Studies* (1946) 87-102.
2) יוסף קלוזנר, „רנ"ק והגל“, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך שני, ירושלים תשי"ב, עמודים 201-214. ראה גם הביבליוגרפיה לרנ"ק, עמודים 148-151.
3) המובאות במאמר זה מהוצאת ש. ראבידוביץ, „כתבי רבי נחמן קרוכמאל“, ברלין תרפ"ד. שם הספר „מורה נבוכי הזמן“ ניתן בקיצור מונה"י.
4) ישראל היילפרין, „רישומה של חלוקת פולין במשנתו ההיסטורית של רנ"ק“, „ציון“, ירושלים תש"ג, עמודים 201-202.
5) צ'אצקי בספרו (עמוד 57) מביע את הרעיון כי לכל אומה ואומה יש ימי ילדות, ימי גידול וימי תשישות של זקנה, ולכל לשון ולשון יש ילדות, גידול ובגרות.
6) מונה"י, שער י', עמוד צ"א.
7) מונה"י, שער ו', עמוד ל"א.
8) מאיר הלוי לעטעריס, „תולדות רנ"ק“, „מורה נבוכי הזמן“, ווארשא תרנ"ד, עמודים 13-14; „זכרון בספר“, עמוד 40. ייווצר בלעטער II, 343.
9) י. קלוזנר, „היסטוריה של הספרות העברית החדשה“, כרך א, עמוד 212.

רוח זו תשוב לפעמו כאשר יתנער שנית לתחיה, והיא תחשוף מקרבו יצירות חדשות, לא שיערנו כיום "זהה" (22). אלמלא, טוען הס, היו היהודים קבוצה דתית בלבד, כי אז היתה ההשפלה עושה בהם פלה (23).

כמו רנ"ק, רואה גם הס את התפתחותה של האנושות פאורגנית בעיקרה. כל היצור נולד, מתפתח, מגיע למטרת חייו ומת. מה שאנו רואים כקידמה, זו ההתפתחות למן העובר במעי אמו עד גיל זקנה ושיבה, וכמו רנ"ק, שהאמין בנצחיות הרוח של עם ישראל ובאלמות של היהודים, שהצליחו תמיד לפתוח במעגל-חיים חדש, פי "הרוחני הפללי שבקרבו יצילו מדין החלוף והפליון" (24), אף משה הס בטוח, כי היהודים בני אֵלמות הם: "הגזע היהודי, שפבר בימי קדם השתרעו עליו עמים נכריים לכלותו ולהשמידו, היה ודאי נבלע זה כבר ללא שריד בים הגדול של האומות ההודו-גרמניות מתוך פיזור-גלויות, אומות שלא היו מניחות לבני עמנו אלא ברירה בין המרה למות, לולא נתן את נפשו לקיים ולשמור את טיפוסו בשלמותו, פשם שזכה עם ישראל לחיי נצח על ידי הרוח היוצר הדתי הפורה והמפירה אשר לו, כך זכתה גם דתו לחיי נצח בכוחו של הגזע הישראלי החי וקיים, פורה ועומד איתן בפני כל פגע ומשחית, מה שפבר העידה התורה על ישראל בגלות מצרים נתקיים בו גם בגלות השלישית; וכאשר יענו אותו פן ירבה וכן יפרוץ, ותמלא הארץ אותם" (25). על פוחו זה של הגזע הישראלי אנו מוצאים גם בספרו של רנ"ק: "שהיה טבעם חזק ובריא, פכל קיבוץ שלא נחלש עדיין בתפנוקי המותרות, ועל פן פרו ורבו והיו לעם עצום במשך שהוא על כל הפנים בלתי ארוך בערך הרפוי ההוא..." (26).

כמו קרוכמל מאמין גם הס, כי התחיה היהודית אפשרית היא: "תקופת-הבגרות של העולם מתחילה, לפי דת-התולדה שלנו, עם ימות המשיח. הלא הוא הזמן שהאומה הישראלית וכל עמי-התולדה ישובו לתחיה ויתחדשו" (27). "זוהי התעודה המוטלת עליכם, ההשגחה לא היתה מקיימת אתכם ומביאתכם עד הלום, אלמלא גזזה בשבילכם תעודה זו, שאין כמותה לקדושה. הגיעה שעתם של חופי ירדן וחרמונים, ואתם לבדכם חייבים להוסיף לכתוב את ספרי התולדה של הנביאים המלכותיים" (28). בו בזמן מרחיק הס ראות והוא בעל חוש מציאות למדי לבלי להתעלם מחשיבותם של הגורמים הפלתי-רוחניים (29).

בין חלוצי הציונות ובפרט חלוצי רעיון המרנו הרוחני, בולט שמו של פרץ סמולנסקין. אף הוא מתקרב לאידיאולוגיה של רנ"ק. בסידרת מחקריו העיוניים "עם עולם" מעלה סמולנסקין את ההנחה, כי היהודים לא חדלו

תרבותי ומנקודת השקפה זו הוא מדגיש את חשיבותה של ההתיישבות היהודית בארץ ישראל ויצירת מרכז תרבותי בארץ מבחינה היסטורית עולמית (16). כמו רנ"ק (17) רואה גם הס את היהדות פהויה החלטית (18), אבל כתנאי להתפתחותה היוצרת של היהדות הוא רואה את ישיבתו של העם על אדמתו. אף רנ"ק טוען שלכל רוח דרוש קרקע כדי לצמוח עליו, והגלות תלויה בארץ ישראל (19). הארץ שימשה קשר מאחד בין התפוצות, ולולי זאת, "היה הקשר לישראל ניתק לגמרי ועל כל פנים רוב הגלויות כצאן אובדות, אֵכלה אותן ארץ מגוריהם ח", ומי יודע אם לפי המאורעות שבאו למאוחר בעולם, עצר כח המעט הנשאר ולא שבת מהיות גוי, אלא שבחסד השם נשאר בארץ גם בזמני גם ברוחני פליטה ושריד, באופן שאחרי שנות מספר למנוחה היתה יהודה לקודש עוד ולמקום משפן רוחניות גדולה מוכשרת לקשר ולאחד את הנדחים לקצות הארץ..." (20).

בעיני הס פבעיני קרוכמל (21), רוח היהדות הוא רוח היהודים. שרשיהן של היצירות היהודיות בעבר, בהווה כבעתיד לא בשמים הם, כי אם ברוחו ובלבו של העם היהודי. פהיסטוריון גם הס כמו רנ"ק מעמיד את היסוד הלאומי מעל ליסוד הדתי: "רוח-הקודש, הרוח-היוצר, שמתוכו באו לעולם חיי ישראל ותורת ישראל, נסתלקה מקרב עמנו משעה שהלו התחיל להתפייש בלאומיותו. אבל

16) הס, עמודים 96-97: "אתם עתידים להיות ציר-העולם המוסרי ומורח. הלא אתם כתבתם את ספרי-הספרים, אתם תהיו מוריהם ומדריכיהם של שבטי אפריקה ושל נוודי ערב הפראים. מסביב לתנ"ך התלפדה האלומת-אור אחת חכמת המזרח: אמרות זנדאווטטא, דפי הווידות העתיקים, וכן פסוקי הקוראן והאיוונגליון — הם יטוהרו מפל צללי הקנאות ונגעי האמונות התפלות, ויכריזו אָז אותם העקרונות עצמם של חירות והומאניות, של שלום ואחדות. אתם תהיו שער-הנצחון של תקופת העתיד, כלומר, של השלום, ובצלכם יתחם בריית-האנושות הגדולה, וצללי העבר עם תקוות העתיד — המה יהיו העדים הנאמנים. המסורה הנבואית, אשר תקום לתחיה במקום שם תדרוך כף רגלכם, תמריא על אברות הרוח ותפעל לטהר במועדה גם את החברה המערבית; ולקחה זה של ההיסטוריה יבער את גנע הרקב של החמרנות, לעקרו מן השורש".

17) מונה"י, שער ז', עמוד ל"ז: "לא כאלה חלק יעקב, הרוחני המחלט הוא ואין עוד מלבדו, מקור כל ישות רוחנית וכלל כלם".

18) הס, עמוד 32: "היהדות אף היא, פדתות אשר יצאו מקרבה, היתה ודאי נקשרת על עיקריה, נופחת את נשמתה, נמקה ונמסה מתוך התנגשות עם המדע המודרני, לולא היתה היא עצמה הרוח היוצר של דעת-אלוהים הנעלה אשר לה, ולולא היו תורתה ודתה נצר פורה משורש חייה". ולהלן שם, עמוד 38: "הגזע היהודי גזע מקורי, העומד בעינו, בשלמותו, ואין לאקלים שליטה עליו לשנות את צורתו בשום מקום שבעולם. הטיפוס היהודי נשמר וקיים לעולם במשך כל הדורות".

19) מונה"י, שער ט', עמודים נ"א-נ"ט; שער י', עמודים פ" ס"ב. ועיין דוד פהן, "הרעיון הלאומי אצל רנ"ק", העולם (1945) XXXIII, עמודים 45. עיין גם: M. Waxman. A History of Jewish Literature, III, New York, 1936, pp. 469-70.

20) מונה"י, שער י', עמודים ק"ג-ק"ד.

21) שם, עמוד כ"ט: "ורק באומה גדולה רבת-פעלים ישארו הרבה רשמי רוחניותה, ויפכרו היטב לדור אחרון במלאכת מחשבת, בשירים וספרים, ובחוקי משפט אשר לה, הבאים עיין לנחלה לכל המין האנושי ולרוחניותו הפוללת".

- 22) הס, עמודים 44, 99.
- 23) שם, עמודים 32-33.
- 24) מונה"י, שער ח', עמודים 40-44.
- 25) הס, עמוד 38. עיין גם עמוד 34.
- 26) מונה"י, שער ח', עמוד מ"ד.
- 27) הס, עמוד 83. ראה גם עמוד 97.
- 28) שם, עמוד 96.
- 29) הס, עמוד 100.

ושזורים זה בזה ונעשים חלק בלתי נפרד של היחידים (שבתוך העם³³). כמו קרוכמל והס פן גם אחד העם אינו רואה את "רוח היהדות" כזהותית עם דת ישראל. רוח העם מתחדשת והולכת³⁴) וחל עליה חוק האבולוציה. אחד העם טוען לרעיון זה פשם שטענו לו רנ"ק ומשה הס ההגליאני. לפי אחד העם התרבות הדתית של היהודים היא יציר לאומי, גם האתיקה שלהם היא לאומית באופיה ולא רק חלק מן הדת.

רנ"ק נוקט עמדה של תיווך בין המשפילים (החרדים³⁵). הוא אומר, פי האמונה הדתית האמיתית נפגמת בזמן הזה על ידי שלשה כוחות מזיקים: קנאות של מסתורין, אמונה טפילה וליטיראליזם³⁶). מבלי להזכיר שמות דוחה רנ"ק גם את הרומנטיציזם הנלהב של החסידים וגם את הליטיראליזם הנוקשה של המתנגדים. הוא טוען שאפשר להימנע מהליכה בדרך שני הקצוות על ידי נקיטת עמדה נכונה כלפי הגילויים והתופעות של הרוח בחיי האדם, וכלפי המטרה והפוננה האמיתית של התורה. לכלל גישה זו אפשר להגיע על ידי חדירה דרך התוספות והגידולים שנתגבבו במשך הזמן על המקור הטהור, שכן אפשר להבחין היכף בין אמת ראשונית ובין משגה וסילוף מאוחר. יתר על כן, דרך החקר והביקוש עצמו מהווה את השביל האמצעי בין שני הקצוות³⁷). גם אחד העם³⁸ ברנ"ק בשעתו הותקף על ידי החסידים כאיש ההשכלה. אבל לאמיתו של דבר, רנ"ק ואחד-העם, למרות העובדה שפאוגיידעות ראו את הדת כפיצירת הרוח של העם היהודי, היו מרוחקים בהחלט מן ההשכלה הכופרת, אף כי קיבלו כמה מהנחותיה³⁹).

בעיני אחד-העם המשבר של העם היהודי הוא משבר היהדות. בתהליך האמנסיפציה איבדו היהודים את אמונתם בחשיבות קיומם פעם, הם חסרים אידיאל לאומי. היהודים פעם חייבים לטפח את אופים הלאומי ואת רוחניותם, מתוך "התחרות" של שלום עם עמים אחרים. אחד העם קידם בברכה את שיטתו של שמעון דובנוב בדבר אבטונומיה לאומית-תרבותית של היהודים בארץ מגוריהם. אבל אחד-העם רואה באידיאל זה רק שלב אחד, שהכרת האומה, בהתפתחות ההגיונית של מחשבתה הלאומית, צריכה לעבור אותו, בטרם תוכל להגיע לידי יצירת מרכז רוחני בארץ ישראל. היהדות לא תוכל להתפתח בגלויות, כי אם רק בארץ ישראל, אכן, ארץ-

מעולם ולא יחדלו לעולם מלהיות עם; פי ישראל הוא עם הרוח, עם של אידיאות ושל חיים פנימיים, ואילו שאר העמים הם עמים של פעולה ופעילות, של חיים חיצוניים: "אמנם עם אנחנו, עם אנחנו מאז ועד היום. לא חדלנו מהיות עם לא בהשבת ממלכתנו ולא בגלותנו מארצנו, וכל אשר יעבר עוד על נפשנו לא ישביתנו מעם. לא עם היינו אשר נולדנו בארץ אחותנו, ובהלקחה מידינו און אבדנו את יסוד לאומנו, פי אם כאשר מאז ומקדם עם הרוח היינו, עם אשר תורתו היתה לו בארץ לממלכה ומשפטיה..."⁴⁰).

גם סמולנסקין, כמו רנ"ק, הס ואחד העם, מעדיף את היסוד הלאומי על פני היסוד הדתי. לסמולנסקין דעות דומות לאלו של רנ"ק גם בנוגע למהותו של העם היהודי. שניהם בדעה אחת שדת ישראל היא ביטויה של הרוח היהודית⁴¹).

אחד-העם יצא מתוך ההנחה, כי אין ארץ ישראל מתאימה להתיישבות המונית של היהודים⁴²), וכי מולדת בארץ ישראל לא תהא חשובה, משום קטנותה וחולשתה היחסית, לגבי מעמדם המדיני של היהודים בעולם ולגבי השאיפה לשוויון עם הארצות השכנות⁴³). שאלת היהודים לא היתה בעיניו בעיקרה שאלת סיפוק צרכיהם החמריים, כי אם שאלת משבר היהדות, שאלת קיומם הרוחני-מוסרי של היהודים⁴⁴). אחד העם הוא בדעה אחת עם רנ"ק לא רק בנוגע לתפיסתו של רנ"ק על היהודים פעם אלא גם בנוגע לגישתו הרוחנית. אחד העם מדבר על "אני לאומי", המצטרף ממיזוג העתיד והעבר של עם, זכרונות ורשמים מצד אחד, ותקוות ופחדים מהצד השני, המעורבים

30) פ. סמולנסקין, "עם הרוח", השחר VI, עמוד 640 ואילך. מורי פרופ' ש. ז. צייטלין הנכבד כותב ב- Jewish Quarterly Review (1945) XXXVI, עמודים 99-103, פי "סמולנסקין היה הראשון שטען פי היהודים הם עם המאוחד ברוח". הנחה זו אינה מתקבלת. רנ"ק קדם לסמולנסקין והכריז פי הרוח האוניברסלי מתגלה במישורים אן ורק ביהדות ורק ברוח העם היהודי (שער ז' ושער ח'). עיין גם מאמרי ב- JSS עמודים 97-99, ומאמרו של אברהם זלצמן, "הרעיון הלאומי והמדיני בתורתו של רנ"ק", "העולם", גליון כ' (1941), עמודים 316-315, והס, עמוד 34.

31) "לא עם היינו אשר רק בהממלכה והארץ ומשפטיה היו תלויים פי בעת טובה וזנח ישראל את חקי תורתו ומצותיה, אך בכל זאת נאמנה עוד רוחם עם אחיהם, יען פי הרגש הלאומי הוא קבצם... אמנם מקור חיינו היה באור התורה אשר היתה שומה בפי כל העם ושנונה לבניהם. והכח אשר נתן לנו ד' אמן לשמות מהמקור הזה ולחיות... הכח הזה בא לנו מאת הדעה הנעלה והנשגבה פי עם אנחנו — עם הרוח... עם אנחנו אשר ברוח ומחשבה נחשב נפשנו פאחווים ושלובים איש לרעהו בעבותות האחרות".

32) "על פרשת דרכים", חלק א' (1929), עמודים א"י"ג; ס"ח-ק"י.

33) שם, חלק ב' (1930), עמודים כ"ב-ס"ה; ע"ד-פ'; ק"י-א ק"ג.

34) השיטות הדומות של אחד-העם, סמולנסקין, הס, י. ל. גורדון ואחרים וזו של רנ"ק בנוגע ל"אני הלאומי, רוח הלאום, צדק מוחלט ומקומה של התפוצה בחיי היהודים, מאשרות את דעתו של נחום סוקולוב, פי הפילוסופיה של רנ"ק היא היא היסוד האמיתי לשאיפותינו הלאומיות. עיין "אישים", III (1935).

35) "על פרשת דרכים" IV (1930), עמודים קנ"ט-קס"א.

36) שם, I (1929), עמודים ט"ק-י; II (1930), ט"ז-י"ח.

37) מוננה"ז, שער ד', עמוד ט"ז: "שבכל מדה ומדה הקצוות הם הרע והנתעב, והאמצע העומד בריחוק שוה משניהם הוא הטוב והנדרש". השווה תלמוד ירושלמי חגיגה פ"ב, ה"א: "התורה הוה דומה לשני שבילין אחד של אור ואחד של שלג; הטה בשל זו מת באור, הטה בשל זו מת בשלג. מה יעשה? יהלך באמצע". מובא במונה"ז, שער ב', עמוד י.

38) מוננה"ז, שער א', עמודים ז"ט: "אמונה טפלה... רבוי מעשה מאבד פוונה או קדושת המעשה וחולין המחשבה... והויה".

39) "אגרות רנ"ק", הוצאת ראבידוביץ, עמודים תכ"ה, תל"ו-תל"ח.

40) "על פרשת דרכים", פרך ב', עמוד ס"ג.

41) שמעון דובנוב, Weltgeschichte des juedischen Volkes IX, pp. 164-166.

יד מלכים אחרים ובימינו הגיעו למלכות ולתהלה בפני עצמם, מחנכים את בניהם בארצות ממלכות אחרות אשר החכמה יושבת שם לכסאה והנערים האלה המגודלים בארצות אחרות מביאים את ידיעותיהם ואת חכמתם מנחה בכלי לבם הטהור לשרת בקדש לעמם ולמול דתם . . . ותהיה לנו הישיבה באמריקה או בארץ הנאורה האחרת מה שהיתה ישיבתן של יוצאי מצרים במדבר, כי שם קבלו תורת חיים והסירו מעליהם את קוצר רוחם ועבודתם ונתחנכו להיות בני חורין וראויים לכנוס לארץ⁽⁴⁵⁾.

רעיון זה משתקף גם אצל רנ"ק: "לפי שעם כל תועבותיה היתה מצרים עשירה בבנינים, במלאכות ואומנות התועלת וההדר, ורבתי בידיעות, והיה מחפץ ההנהגה העליונה שתתגורר אומתנו בתוכם בכדי להיות כפי ההבטחה לגוי גדול, היינו לאומה שלימה מלאה קנינים וכשרונות, לא עלתה להם אם נתעפבו בארצות כנען..."⁽⁴⁶⁾. כך אנו רואים את כל הלך-המחשבה של תנועת התחיה הלאומית מקופל בעיקרי רעיונותיו והרגשותיו במשנתו של ר' נחמן קרוכמל.

(45) "המליץ", 1882, י"ב, במאמר "גאולתנו ופדות נפשו".
 (46) מונח"ז, שער ח', עמודים 42-43. השווה גם הס, ע' 96.

ישראל עשויה להשפיע השפעה רבת-ברכה גם על היהודים שבגלויות⁽⁴²⁾. ארץ ישראל מיועדת, אפוא, להיות לא מקלט ליהודים פי אם ליהדות, לרוח הלאומי⁽⁴³⁾. העברת שאלת היהודים לתחום הרוחני מקבילה לתפיסתו של רנ"ק, ובצדק יעיר נחום סלושיץ: "הנה כי כן פתח רנ"ק דרך לפני מחפשי אור ההשכלה בדורות הבאים. על רעיונותיו של הרב (רנ"ק) פיתחו הפאים אחריו את תפיסתיהם בדבר עם ישראל. אברהם מאפו, אבי הרומאן ההיסטורי בשפה העברית, קיבל השראה ממורה נבוכי הזמך, ובימינו אנו המסאי המפורסם, אחד העם, שם לו לקו כמה מעקרונותיו של רנ"ק, ביחוד בנוגע לחשיבות שיש לייחס ליסוד הרוחני בחיי העם היהודי"⁽⁴⁴⁾.

י. ל. גורדון פותב במקום אחד: "הלא עינינו הרואות פי כל הגוים הקטנים נשאו ימים רבים עול גלותם תחת

(42) "על פרשת דרכים", פרך א', עמודים ע"א-ע"ג; פרך ב', עמודים ס"א-ס"ג; פרך ג', עמוד ס"ח; פרך ד', עמודים ק"ו-ק"ה.
 (43) שם, פרך ב', עמודים ל"ו, קכ"ד-קל"א; פרך ד', עמודים צ"א-צ"ג, קע"ג.

(44) נחום סלושיץ, The Renaissance of Hebrew Literature, Philadelphia (1909) עמ' ס"ח.